

OLÁH CIGÁNY DIALEKTUSOK MAGYARORSZÁGON

Jelen tanulmányban kísérletet teszek a Magyarországon beszélt oláh cigány nyelvváltozatok áttekintésére az eddigi szakirodalom, illetve újabb, saját terepmunka, és az ennek során gyűjtött adatok alapján.¹ Ehhez először bemutatom a cigány dialektusok osztályozásának problémáit és azt, hogy a nemzetközi szakirodalomban jelenleg milyen elképzelések vannak jelen, majd röviden ismertetem a magyarországi cigány dialektusok helyzetét, átláthatóságát általában. Ezután tárgyalom az oláh cigány változatokat részletesebben és vázolom, hogy a törzseket dialektusoknak megfelelő megközelítéssel kapcsolatban milyen kérdések és kételyek merülnek fel; korábról nem rendelkezőnk elég nyelvi adattal erre vonatkozóan, az újabb adatok pedig ennél sokkal árnyaltabb, variációban gazdagabb képet mutatnak.

Kulcsszavak: oláh cigány, dialektus, osztályozás, variáció

1. A cigány dialektusok osztályozása

A cigány² nyelvészet területén számos kutatás foglalkozott és foglalkozik a cigány nyelv sokféle változatának minél pontosabb meghatározásával, elkülönítésével, csoportosításával, a szempontok kiválasztásával és osztályozásával, az egyes változatok (akár dialektuscsoportok, akár dialektusok) sajátosságainak leírásával. Nincs ugyanakkor egységes elképzelés arról, vajon a feltételezett korai cigány nyelvben mikor, milyen módon kezdődött meg a differenciálódás.

MIKLOSICH, 1872-1880 nyomán az egyik, széles körben használt felosztás genetikai alapú, amely családfaszerűen vázolja fel a dialektusokat. A másik, ezt részben kiegészítő, részben kiváltó elmélet nyelvföldrajzi-tipológiai jellegű (MATRAS, 2005).

A genetikai alapú osztályozás szerint négy nagyobb dialektuscsoportot szokás megkülönböztetni (BAKKER & MATRAS, 1997), a dialektusok pedig ezek valamelyikébe sorolható leágazások. Ez az osztályozás nagyban támaszkodik a cigányok feltételezett vándorlási útvonalára, valamint a kontaktushatások révén a nyelvbe került, nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti alapon azonosítható, kölcsönzött elemekre. A négy dialektuscsoport eszerint a balkáni, a centrális, az oláh és az északi. A balkáni dialektuscsoport további két ágra, a dél-balkáni I-es és dél-balkáni II-es dialektusokra oszlik (vö. pl. BORETZKY, 1999), és a Balkánon beszélt változatok mellett ide tartozik az Iránban beszélt zargari is. Különböző változatait az említett Irán mellett Törökország, Görögország, Bulgária, Macedónia, Albánia, Szerbia, Románia és Ukrajna területén lelték fel. A centrális dialektuscsoportot, amelyet Magyarországon, Szlovákiában, Csehországban, Ausztriában, Szlovéniában, Ukrajnában, Romániában és Lengyelországban beszélnek, szintén két ágra osztják, az északi és déli centrális dialektusokra, és ugyancsak ez a helyzet az oláh dialektuscsoporttal, amelyen belül megkülönböztetnek északi és déli oláh dialektusokat (BORETZKY, 2003). Az oláh cigány beszélők lakóhelye, nem számítva a legújabb kori vándorlásokat, Románia, Moldova, Magyarország, Szerbia, Montenegró, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Románia, Bulgária, Görögország, Albánia és Törökország. Az északi csoport körülhatárolása máig nem egységes, ide szokták sorolni többek között a szintó, a manus, a finn cigány, lengyel cigány változatokat, és mindezek mellett vagy éppen a csoportban, vagy izolált változatként említik a már kihalt brit és ibériai cigányt, valamint egyes olaszországi és szlovéniai dialektusokat. A változatok az említetteken kívül Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban, a Baltikumban, Fehéroroszországban, Ukrajnában és Oroszországban található meg. Minden egyes dialektus számbavétele és felsorolása nem része jelen

1 A terepmunkában közreműködött Rosenberg Mátyás. A kutatást az OTKA K 111961 sz. pályázat keretében végeztük, kutatásvezető: Kálmán László.

2 A magyar nyelvű szakirodalomban is, illetve a cigány nyelvvel kapcsolatos egyéb írásokban, angolszász hatásra kezd elterjedni a „cigány” helyett a „romani” szó használata. Bár ezzel kapcsolatban semmilyen fenntartásom sincs, mivel saját, Magyarországon végzett terepmunkám azt látszik megerősíteni, hogy a cigányok számára jelenleg a „romani” szó keveset vagy semmit se mond, viszont nyelvüket (és saját magukat is) ők maguk annál inkább illetik a „cigány” szóval, jelen, magyar nyelvű tanulmányban jellemzően a „cigány” kifejezést fogom használni, kivéve, amikor a nemzetközi szakirodalomra vagy más, konkrét forrásra való hivatkozás szükségessé teszi a „romani” szó használatát.

dolgozatnak, de a szakirodalomban bőségesen lehet erről ismereteket szerezni.³

Ahogy a fentebbi felsorolásból látszik, a közkézen forgó osztályozás szerinti dialektuscsoportok földrajzilag átfedésben vannak. Ez feltehetőleg annak tudható be, hogy különböző csoportjaik különböző időpontokban vándoroltak Európába. Ugyanakkor, ahogy BORETZKY, 2007 megjegyzi, nincs konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a cigány nyelv dialektusai valóban így jöttek létre, lévén híján vagyunk az elégséges korabeli dokumentációnak. A dialektusok ekként való osztályozása MATRAS, 2005 szerint nem elég szabatos, mert a közös jegyeket, amelyek egy dialektuscsoportot jellemeznek, már úgy határozták meg, hogy a feltételezett csoportokból indultak ki. Megoszlanak tehát a vélemények már azt illetően is, vajon mi alapján válasszuk ki azokat a jegyeket, amelyek alapján aztán a dialektusokat osztályozni lehet.

BORETZKY, 2007 ráadásul arra is rámutat, hogy a cigányok Európában való elterjedéséről nem rendelkezünk elég adattal, mint ahogy arról sem, vajon a cigány nyelven belüli differenciálódás csak a görög nyelvterületről való elvándorlás után öltött nagyobb méreteket, vagy esetleg már korábban megkezdődött. Elterjedt nézet, miszerint a dialektusok szétválása a görög időszak, azaz a XV. század vége után kezdődött meg. MIKLOSICH, 1872-1880 ezt arra alapozza, hogy jelentős mennyiségű görög lexikai és grammatikai elem található a cigányban, és ezek az összes változatban jelen vannak. Az egyes változatokban található kölcsönzött elemekből azt igyekezett kikövetkeztetni, hogy a különböző csoportok milyen útvonalon vándorolhattak a görög területről északra, és hogyan szóródhattak szét Európában.

A fentebb vázolt, széles körben és a nemzetközi szakirodalomban is használt dialektuscsoportok tehát elsősorban a később kölcsönzött elemek alapján kerültek meghatározásra, némi pontosításra szorul tehát az, amit SZALAI, 2007 ír, aki szerint „a kontaktusjelenségeket másodlagosnak tekintik a dialektus-klasszifikáció szempontjából”, és inkább csupán a Magyarországon megjelent leíró nyelvészeti dolgozatokra jellemző, hogy a „dialektusok közötti különbségek illusztrálása céljából gyakran kontaktusjelenségeket említenek” (SZALAI, 2007: 34). A dialektusok meghatározásakor kontaktusjelenségekre hivatkozó gyakorlat egészen MIKLOSICH, 1872-1880-ig nyúlik vissza, és a nemzetközileg elfogadott családfaszerű osztályozás is nagyban támaszkodik ezekre; a magyarországi munkák ugyanezt a hagyományt követik. Következménye ennek egyebek mellett az is, hogy a szerkezeti újításokat is már a csoportokon belül vizsgálták, és nem annyira a dialektusokon átívelő, még kevésbé az egész nyelvet átfogó szemlélettel (MATRAS, 2005).

BORETZKY, 2007 ugyanakkor arra igyekszik érveket találni, hogy a mai dialektusok elődei nem a XV-XVII. századig terjedő rövid időszakban alakultak ki, hanem azt megelőzően, már évszázadokon át zajló változások sűrűsödése révén, és nem zárja ki, hogy a differenciálódási folyamatok már az Európába érkezés előtt megkezdődtek, lévén nem találja könnyen elképzelhetőnek, hogy a cigányok egyetlen nagy tömegben érkeztek volna Indiából Európába. Feltételezése szerint az *-as* és *-ahi* imperfektumot jelölő affixumok, valamint az *-em* és *-om* múlt idejű egyes szám első személyű igei személyragok már ebben az időben egyidejűleg léteztek, hiszen egyik sem vezethető le a másikból. A MIKLOSICH, 1872-1880 elgondolására épülő elmélettel szemben, miszerint a görög nyelvterületen még egységesnek volt mondható a cigány, utóbb MATRAS, 2010 is felveti, a jelenlegi Görögország területén található cigány nyelvváltozatok dialektális változatosságából kiindulva, hogy már a korai cigányban is létezhetett variáció, amely aztán a dialektusok későbbi differenciálódásához elvezetett. Példaként többek között a létigének az *-in-* elemmel bővülő és nem bővülő jelen idejű alakjait hozza fel (*som/sinom* 'vagyok', és például finn cigány *hine* 'van'). MATRAS, 2010 szerint a jelen időben bővülő alakok a létige múlt idejű alakjából kölcsönözték az *-in-* elemet.⁴

BORETZKY, 2007 szerint tehát számos tényező együttes hatása a proto-cigány felbomlása és a dialektusok kialakulása. Az egyes, fentebb említett, nagyobb dialektuscsoportok már a Balkánról északi irányba induló vándorlás megkezdése előtt kialakulhattak, majd a fokozatos, nagyobb tömegű elvándorlások és az Európa különböző területein levő végpontok megtalálása után jöhettek létre a dialektuscsoportokon belüli kisebb dialektusok. Ezt még tovább alakították a kisebb csoportok kiválásai, elvándorlásai, amelyek révén különböző csoportok kerülhettek egymással kölcsönhatásba, és az eredetileg más dialektuscsoportokhoz tartozó, de egymáshoz közel élő, kisebb csoportok is fejthettek ki hatást egymás nyelvváltoztatára. Az eredetileg Románia nyugati részén eredő lovári dialektus például a további vándorlások során Magyarországra és Ausztriába is eljutott, ahol egyrészt kapcsolatba került a magyarral, illetve az ausztriai némettel, másrészt az ott helyben már jelen levő centrális cigány változatokkal (romungró, illetve burgenlandi cigány). BORETZKY, 2007 nem veti el ugyanakkor azt sem, hogy a MATRAS, 2005 által vázolt mechanizmus, a nyelvi újítások földrajzi diffúziója is közrejátszhatott a cigány dialektusok fokozatos kialakulásában.

3 Kitűnő internetes tájékoztató pontul szolgálnak a következő oldalak: <http://romaniprojekt.uni-graz.at/romani-varieties.de.html>, <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/classification/dialects.shtml>.

4 Vö. romungró *sa/sin'a* 'volt', ahol ugyancsak variáció van; a szerző gyűjtése a „Linguistic Atlas of Central Romani” (<http://ulug.ff.cuni.cz/atlas/>) című projekt számára.

Léteznek más, kevésbé valószínű, kevésbé megalapozott, vagy kevésbé részletes javaslatok is a cigány dialektusok osztályozására, mint például KAUFMAN, 1979 vagy TÁLOS, 2001. KAUFMAN, 1979 osztályozása részben megfelel a családfa modellnek, néhány földrajzi szemponttal kiegészülve, viszont néhány, genetikailag rokon és földrajzilag is közeli dialektust különböző ágak alá sorol. Így hét különböző ágat különböztet meg, amelyek egy közös, „proto-európai cigány” nyelvből származnak, viszont az amerikai kontinensen beszélt változatokat sem hagyja figyelmen kívül. TÁLOS, 2001 három nagy csoportba sorolja a dialektusokat, és bár legalábbis szándéka szerint európai áttekintést nyújt, a felosztás a Magyarországon beszélt három dialektusra épül. A Magyarországon is beszélt romungró változatot KAUFMAN, 1979 például a balkáni dialektusok rokonának tekinti, nem teljesen alaptalanul egyébként, hiszen, ahogy BORETZKY, 2007 is írja, mutatnak közös jegyeket: az elvont főnevet képző toldalék az északi centrális csoportban *-ipen/-iben*, míg a déli centrális csoportban, ahova a romungró is tartozik, *-ipe/-ibe*, hasonlóan a balkáni I-es csoporthoz; egy másik ilyen jegy a 'nyolc' jelentésű szó, amely az északi centrális csoportban *oxtó*, a déli centrálisban, a balkánihoz hasonlóan, pedig *oftó*. A családfaszzerű felosztás mellett MATRAS, 2005 szerint azt az érvet is fel szokták hozni, hogy a cigány nyelv földrajzilag nem összefüggő területen van jelen, nyelvföldrajzi értelemben nincs dialektális folytonosság, ezért az újítások nem terjedhettek el földrajzi diffúzió révén.

A földrajzi diffúziós modell (MATRAS, 2005) ugyanakkor éppenséggel azt hangsúlyozza, hogy a dialektusok közötti viszonyok nem genetikai kritériumokon alapuló, abszolút viszonyok, hanem relatívak, és a közös jegyek számától függően közelebbi vagy távolabbi a kapcsolat. A dialektusokat megkülönböztető jegyek egyik közösségről a másikra terjedő újítások és változások termékei, amelyeket izoglosszák formájában fel lehet rajzolni, és így mégis létezik földrajzi folytonosság a változatok között.

A genetikai megközelítéssel szemben tehát, amely a közös jegyek időbeliségére támaszkodik, a földrajzi megközelítés ugyanezen jegyek térbeli eloszlását vizsgálja. A történeti megközelítés azonban a diffúziós terek helyében is szerepet játszik, hiszen az ily módon megállapított földrajzi izoglosszák a XV-XVII. században alakultak ki, a Balkánról való elvándorlást követően, de feltehetőleg egy újabb bevándorlási hullám és a dialektusok elmozdulása előtt.

MATRAS, 2005 azt is megjegyzi, hogy mivel a cigány nyelvi szerkezetek eloszlása földrajzi jellegű, és a nyelvről, valamint a különböző dialektusairól szóló első említésre méltó források a XVIII. századból erednek, a nyelvi változások diffúziója és differenciálódása a XVI-XVII. században zajló, letelepedési időszakban történhetett. Ebben a keretben tehát a bizonyos dialektusokban egyaránt jelenlevő, másokban nem meglevő jegyek nem a korábbi összetartozás, hanem a földrajzi közelség következményei. A dialektusok osztályozása nem a korai cigányból fennmaradt közös jegyeken alapszik, hanem azokon a jegyeken, amelyek ténylegesen újításokként jelentek meg egy földrajzilag meghatározható beszélői hálózaton belül.

Mivel a cigány nyelv rendkívül változatos, és a változatossága csak növekszik, jó volna ebben a változatosságban valamilyen rendszert találni, és módszeresen megragadni azt. Ilyen szempontból is jó gondolatnak tűnik megkülönböztetni egymástól az öröklésből fakadóan közös és a későbbi változások során kialakult közös jegyeket. Az előbbire példa a magánhangzó zártabbá válása a *te > ti* kötőszóban. Ez megtalálható a Németországban és Ausztriában beszélt szintóban éppúgy, mint a törökországi szepecsi dialektusban, azaz két, földrajzilag távol eső változatban. Az utóbbira, azaz a későbbi változások során létrejött közös jegyre egy földrajzilag összefüggő területen példa a nem szerint ragozott egyes szám harmadik személyű múlt idejű alakok megléte (*geló/gelí 'ő ment hímnem/nőnem'*, pl. az oláh cigány kelderás dialektusában, ld. BORETZKY, 1994: 71) egyfelől, és a nem jelölésének hiánya másfelől (*gélás 'ő ment'*, pl. az szintén oláh cigányhoz tartozó lovári dialektusban, a szerző saját gyűjtése). A két, földrajzilag összefüggő területet egy izoglossza választja ketté. Ez egy olyan izoglossza-csomónak a része, amely Közép-Európán megy keresztül, tőle északra található Délkelet-Ausztria, Magyarország és Románia, délre Szlovénia, Horvátország és a Vajdaság. Ez azt jelenti tehát, hogy a genetikailag rokon oláh cigány dialektuscsoport földrajzilag választható ketté, míg két genetikailag távoli dialektusban, mint például a szintó és a lovári, lehetnek közös jegyek.

Léteznek olyan jegyek is, amelyeket eredetileg a családfa modell meglétének alátámasztására szoktak felhozni, mint például a /s/ és /h/ hangok váltakozása a létigében (pl. oláh cigány *me som*, de szintó *me hom 'én vagyok'*), két magánhangzó között bizonyos névmási alakokban (oláh cigány *lesá*, de szintó *lehá 'vele'*) és toldalékokban (vö. MATRAS, 2005), valamint szó végén. Azonban úgy tűnik, hogy az /s/ helyett a létigében, illetve két magánhangzó között megjelenő /h/ egy földrajzilag összefüggő területen jelentkezik, amely Franciaországból indul és magában foglalja Németországot, Észak-Olaszországot, Közép-Európát és Finnországot. MATRAS, 2005 még hozzáteszi, hogy ez a két jelenség mindig együtt jár, viszont a szó végén törlődő /s/ ettől kicsit eltérő területen található meg, az Adria keleti partjától indulva az északi dialektuscsoportba tartozó doljenszkai, a balkáni arli, a déli centrális és a délnyugati oláh cigány

változatokban. A romungróra ez például kétségkívül igaz, ahogy ezt a szerző terepmunkája során is hallhatta. Ugyanakkor a lovári gyűjtésünk azt jelzi, hogy variáció előfordulhat genetikai és földrajzi szempontoktól teljesen függetlenül, egyazon változaton belül, egyazon beszélő beszédében. Az alábbi példában az egyes szám harmadik személyű, múlt idejű, kijelentő módú igealakok végén a /s/, /h/ és a /x/ minden különösebb ok nélkül váltakoznak, és ezt maga az ige mibenléte vagy az igető hangalakja nem befolyásolja.

<i>prāsalās</i>		<i>les</i>	<i>addigra</i>
'gúnyol' E/3. múlt idő kijelentő mód		E/3. személyes névmás tárgyeset	'addig'
<i>mīg</i>	<i>opré</i>	<i>či</i>	
'amíg'	'fel' prepozíció/igekötő	'nem'	
<i>xojajdāx</i>		<i>les</i>	
'megharagszik' E/3. múlt idő kijelentő mód		E/3. személyes névmás tárgyeset	
<i>taj</i>	<i>tēlé</i>	<i>pusadāh</i>	
'és'	'le' prepozíció/igekötő	'szúr' E/3. múlt idő kijelentő mód	
<i>les</i>			
E/3. személyes névmás tárgyeset			
'Addig gúnyolta, amíg megharagudott és leszúrta.'			

Mind a genetikai, mind a földrajzi megközelítésnek vannak tehát előnyei, például az a törekvés, hogy bizonyos szerkezeti jegyek alapján kíséreljük meg a cigány nyelv dialektusait meghatározni, és mindkettő jó kiindulópontul szolgálhat. BORETZKY, 2007 azt jegyzi még meg a földrajzi modell kapcsán, hogy a diffúzió révén kialakult fő izoglosszák éppen a nagyobb cigány nyelvcsaládok közötti választóvonalak mentén haladnak, és így ez önmagában nem érv amellet, hogy a jelenlegi differenciálódás területileg már ott helyben alakult ki, nem pedig korábbi, eleve meglévő, ennél fogva inkább genetikainak mondható különbségek eredménye.

2. Dialektusok Magyarországon

Mint a fentebbiekből kiderül, a dialektusokat besorolni, sőt egyáltalán meghatározni korántsem egyszerű. A Magyarországon eddig végzett felmérésekben (az országos népszámlások, illetve a Kemény István és munkatársai által végzett demográfiai, szociológiai vizsgálatok 1971-ben, 1993-ben és 2003-ban) ráadásul vagy összerosódnak, vagy összekavarodnak a cigányok által ma Magyarországon anyanyelvként beszélt nyelvek és dialektusok.

A népszámlálásokban az 1881. évitől kezdve kérdeztek rá az anyanyelvre, nyelvismeretre, és ennek keretében lehetett választani a cigány nyelvet is. Bár SZALAI, 2007 ezt homogenizálónak tartja és kritikával illeti, más tekintetben helytállónak mondható a kategória, hiszen nyelvészeti szempontból a cigányt egy nyelvnek tekinthetjük, bár a dialektális változatosságra nézve ebből semmilyen következtetést nem tudunk levonni. Ugyanakkor a román nyelv egy dialektusát beszélő beások ekkortájt már a legkésőbbi érkezést feltételező becslések szerint is jelen lehettek Magyarországon (vö. HAVAS, 1982; LANDAUER, 2009). A beás helyzete akkor még teljesen tisztázatlan volt, így akár az is előfordulhat, hogy a beszélőik a cigányhoz sorolták a beást, és kevésbé valószínű, hogy román anyanyelvének vallották volna magukat (vö. TÁLOS, 2001). Ahogy SZALAI, 2007 is rámutat, a 2001-es népszámlálásban kibővült az anyanyelvek választéka, de nem feltétlenül szerencsés irányban: cigány (roma), beás és romani közül lehetett választani, majd az összefoglaló táblázatokban ezt a hármat már összevonva tüntették fel. A 2011-es népszámláláskor a helyzet sajnos nem javult, sőt, ekkor már a kérdőívben is összevonták ezeket akképpen, hogy egyetlen opció volt az anyanyelvre: cigány (beás, romani). Ezzel visszatért a homogenizáló gyakorlat, viszont immár expliciten is összemostak két, nyelvészeti szempontból teljesen eltérő nyelvet: a romanit és a beást.

A Kemény István és munkatársai által végzett vizsgálatokban pontosabban fogalmazznak. KEMÉNY & JANKY, 2003 szerint Magyarországon nyelvi szempontból háromféle cigány csoport van: a csak magyarul beszélő cigányok, a magyarul és romani nyelven, valamint a magyarul és beásul beszélők. Sajnos azonban ők is némiképp összezavarják a fogalmakat, mivel az első csoportot nevezik romungrónak, a másodikat pedig oláh cigánynak. Nyelvészeti szempontból ez pontatlan, mert a romungró egy létező romani dialektus, a déli centrális csoporthoz sorolt, más néven kárpáti cigánynak is ismert változat, amelyet Magyarország egyes részein, többek között Nógrád megye egyes falvaiban és Csobánkán máig is beszélnek. Az már másik kérdés, hogy az eredetileg ezt a változatot beszélők jelentős része már nem beszél a nyelvet. Az oláh cigány, ahogy fentebb már említettük, ugyancsak egy külön dialektuscsoport, tehát nem sorolható ide az összes cigány beszélő. A félreértés mögött a később tárgyalt ERDŐS, 1959 állhat, amely a „magyar cigányok” kategóriába

sorolta mind a kárpáti cigányok, mind az oláh cigányok cigányul már nem beszélő, „összekeveredett” utódait (ERDŐS, 1959: 27). ERDŐS, 1959 még azt is hozzáteszi, és innen eredhet a „romungró” kifejezés többféle használatából adódó zavar, hogy ezeket a magyar anyanyelvű cigányokat az oláh cigányok romungrónak nevezik.

A magyarul és romani nyelven is beszélő, kétnyelvű csoporthoz (amely a 2003-as vizsgálat kimutatása szerint a cigány lakosság 7,7%-át teszi ki) kell tartozzon tehát kizárásos alapon mindenki, aki a cigány bármely változatát is beszéli. Magyarországon ez kifejezetten sokszínű képet mutat, hiszen az előbb említett romungró mellett beszélnek még a déli centrális dialektuscsoport egy másik változatát, a vendet (vö. BODNÁROVÁ, 2013), az északi csoporthoz sorolt szintót (MÉSZÁROS, 1980, és saját terepmunkánk során is bebizonyosodott, hogy vannak még beszélők), a jelenleg átmeneti változatokként kezelt cerhárit és gurvárit, valamint az északi oláh cigányt.⁵ Mindazonáltal az oláh cigány kiemelése nem példa nélküli: már GILLIAT-SMITH, 1915 is oláh és nem oláh dialektusokra osztotta fel a nyelvet, némiképp összhangban a korábbi, vándorló és letelepedett cigányok közötti különbségtétellel. A felosztás egyébként nem teljesen alaptalan, hiszen kétségtelenül léteznek olyan jegyek, amelyek sajátosan az oláh cigányra jellemzőek. Ilyenek például a birtokos eseti *-k-* az oláhban és *-ker-* a nem oláh dialektusokban; az affrikáták frikativává válása (*šāvó* 'fiú' az oláhban és *čhāvó* a centrális, északi, és balkán dialektusokban; hasonlóképpen *ža-* 'megy', illetve *dža-*); az E/1. múlt idejű igei személyrag, ami az oláhban *-em*, másutt *-om* vagy *-um* (pl. *phendém* 'mondtam' az oláhban, míg *phendóm* a romungróban). Ezen kívül az oláh cigányban dominálnak leginkább a román lexikai és morfológiai kölcsönelemek.

3. Az oláh cigány dialektuscsoport Magyarországon

A nemzetközi szakirodalomban is elterjedt nézet az oláh cigány dialektussal kapcsolatban, hogy igen jól dokumentáltak. Ha azonban megnézzük, hogy például BORETZKY, 2003, ez az oláh cigányról szóló átfogó dialektológiai munka milyen forrásokra támaszkodik, máris árnyaltabb képet kapunk. Egyrészt kis mennyiségű az adat, másrészt ezek vagy viszonylag régiek, vagy mesékből, esetleg megírt szövegekből állnak, vagy pedig nyelvtanokból, nyelvkönyvekből, és nem élőnyelvi adatokból táplálkoznak. A lovári igen széles körű dokumentáltságára MATRAS 2002 is mindössze olyan forrásokat hoz, mint ACKERLEY, 1932 (!), POBOŽNIAK, 1964 illetve CECH & HEINSCHINK, 1999, amelyek vagy régiek, vagy leírások, szótárak. Azt kell mondjuk tehát, hogy az oláh cigány messze nem olyan jól dokumentált, mint azt gondolnánk. Az oláh cigányt északi és déli alcsoportokra szokás osztani, és ezen besorolás alapján Magyarországon az északi alcsoport van jelen, ezt és ennek lehetséges változatait fogjuk tehát közelebbről megvizsgálni.

SZALAI, 2007 szerint „a magyarországi romani anyanyelvű romák nagy része a lovári változatot beszéli”. Ez a nézet több helyütt is felbukkan (pl. TÁLOS, 2001; HUTTERER & MÉSZÁROS 1967), azonban, ahogy az a fentebbiek alapján nem meglepő, erre nézve sajnos semmilyen számadattal, statisztikai bizonyítékkal nem rendelkezünk. Annyi azért bizonyos, hogy már ERDŐS, 1959 is, amelyet később részletesebben tárgyalunk, utal rá, hogy az oláh cigányok szerint a lovári a legmagasabb kaszt – ez tehát a lovári kiemelt szerepének egyik lehetséges oka. SZALAI, 2007 hozzáteszi, hogy léteznek további, északi oláh jellemzőkkel rendelkező változatok, például a csurári és a cerhári. TÁLOS, 2001 szerint ugyanakkor ezek átmeneti dialektusok, amelyek átfogó neve a gurvári, és megemlíti még további, kisebb vagy nagyobb oláh cigány csoportok létét, egyúttal azt állítva, hogy „egy-egy tágabb rokoni közösség hagyományosan egyben egy-egy nyelvjárási és foglalkozási egységet alkot” (TÁLOS, 2001: 320). A nagyobb csoportok közé sorolja a másárit, a colárit, a kelderást, a kisebbek közé a drizárit és a kherárit, amelyek tehát állítása szerint saját nyelvjárással is bírnak, amely különbözik a többitől. SZALAI, 2007 felhívja rá a figyelmet, a csoportnév funkciójú kifejezések gyakran nyelvváltozatok neveiként is megjelennek a szakirodalomban, pedig az etnonimák és linguonimák egymásnak való megfeleltetése csapdákat rejthet. Sajnos ráadásul a kisebb változatok, bár nevük újra meg újra megjelenik az áttekintésekben, lényegében láthatatlanok a kutatók számára, mert vagy nem állnak rendelkezésre adatok, vagy csak nagyon korlátozott mértékben. Az oláh cigány dialektuscsoportról született összefoglaló munka, BORETZKY, 2003 is (akárcsak ELŠÍK & MATRAS, 2006) kizárólag lovári és kelderás adatokra támaszkodik, és a csurárral kapcsolatban meg is jegyzi, hogy nem rendelkezünk róla elegendő információval, ezért nem is lehet figyelembe venni. BORETZKY, 2003 röviden kitér a másárra is, amelyről azt írja, hogy az E/1. jelen idő kijelentő módú létige nem az oláh cigányra jellemző *sim*, hanem *som* (és hasonlóan az E/1. múlt idő kijelentő módú igei személyrag nem *-em*, hanem *-om*). Amennyiben azonban ezt a jegyet az oláh cigány egyik meghatározó jegyének tekintjük, felmerül a kérdés, vajon mi alapján és hova fogjuk sorolni a másárit?

5 Azt sem szabad feledni, hogy a magukat oláh cigánynak nevezők közül ugyanakkor nem mindenki beszéli a nyelvet, ahogy az terepmunkánk során is kiderült.

A fentebb idézett műveken kívül, amelyekben legfeljebb csak felsorolásszerűen jelennek meg, a magyarországi oláh cigány változatok sokféleségéről mindmáig csak ERDŐS, 1959⁶ számol be. ERDŐS, 1959 a Békés megyei cigányok tárgyalásakor leírja, hogy az oláh cigányok még őrzik, de legalábbis még ismerik régi, törzsi rendszerüket, amely kaszt jellegű. Ezek a törzsek már letelepedésükkor más-más gazdasági fokon álltak, és a különbségeket befolyásolta letelepedésük ideje. A magyarországi cigány dialektusokról szóló fejezetben az oláh cigányokat „több törzsre (fajtára) és a törzsön belül több nemzetségre” osztja (ERDŐS, 1959: 32). A nemzetségek és törzsek neveiről kissé homályosan azt jegyzi meg, hogy keletkezésük évszázadokra visszanyúlhat, de csupán évtizedekre is. Nyelvészeti szempontból számunkra az az érdekes, hogy a törzsekkel kapcsolatban azt olvashatjuk, ezek különböző dialektust beszélnek. Felsorolásra kerülnek mind a törzsek, mind a nemzetségek, ugyanakkor nem világos, ezek milyen viszonyban vannak egymással, és nem sokat tudunk meg az általuk beszélt nyelvváltozatokról.⁷ Mivel semmi nem derül ki arról, hogy vajon a nemzetségekhez is köthetők-e különböző nyelvváltozatok vagy nyelvi jegyek, ezekről nem fogunk szót ejteni jelen dolgozatban.

A felsorolt oláh cigány törzsek a következők: lovári, colári, kelderás, cerhári, másári, fodozóvo, romano rom, bodóca, kherára, bugára, csurára, patrinára, drizára. Ez némileg eltér attól, amit ERDŐS, 1958 ír, ott ugyanis hiányoznak a romano rom, a patrinára és a bodóca törzsek, viszont szerepel egy másik törzs, a poszotyári, és a fodozóvo törzs gurvári néven szerepel. A törzsek cigány nevei mellé foglalkozásneveket is rendel, ezek a következők: lovári – lókereskedő, colári – szőnyegkereskedő, kelderás – üstfoltozó, cerhári – sátoros, másári – halász, gurvári/fodozóvo – kovács, fúrókészítő, tepsikészítő, romano rom – rézműves, bodóca – fémműves, kherári – alkalmi munkás, házzal bíró, bugári – dögös, csurári – késes, poszotyári – zsebtolvaj, drizári – rabló. Ez utóbbit Vekerdi 2000 rongyszedőnek fordítja, a patrinári törzsről nem tudunk meg semmit.

Összességében tehát 14 különböző törzs kerül felsorolásra (lovári, colári, kelderás, cerhári, másári, gurvári/fodozóvo, romano rom, bodóca, kherári, bugári, csurári, poszotyári, drizári, patrinári). Ezek közül ERDŐS, 1959 kiemeli a fodozóvo, romano rom, bodóca és patrinári törzseket, mint amelyek hasonló nyelvjárást beszélnek, viszont jelentősen eltérnek a többi törzs nyelvváltozatától. Mindezeket túl a cigány nyelvészeti vizsgálódásokkal kapcsolatban többek között a következő, igen érdekes gondolatokat is írja.

„Mint láttuk, többfajta cigány van, s a nyelvészeknek az a feladatuk, hogy lehetőleg minél több, sajátos törzsi illetve nemzetségi dialektust (táj-nyelvet) lejegyezzenek. ... A legelső lépésként meg kell határozni az adatközlő törzsi, nemzetségi hovatartozását. ... A cigányok megközelítően sem beszélnek helyes nyelvtanisággal – aszerint, ahogy ezt a nagynevű cigány-nyelvész elődök pl. 100-150 évvel ezelőtt könyveikben lefektették (és ahogy egyes dilettáns nyelvészek jelenleg is lefektetik) –, hanem egyre több szabadosságot engednek meg maguknak. Tudjuk, hogy a nyelvek állandó átalakulásban, hullámozásban, fejlődésben vannak – sajnos, a cigány nyelv egyre inkább romlik, legalábbis a magyarországi állapotokat tekintve.” (ERDŐS, 1959: 34-35)

Fontos mindebből kiemelni, hogy ERDŐS, 1959 szerint – feltehetően etnográfiai indíttatásból – a törzsi hovatartozás meghatározása tekintendő elsődlegesnek, és a nyelvi vizsgálódás csak azután kezdődhet. Mindenképpen követendő gondolat a nyelvi sokszínűség megragadásának eszméje, ugyanakkor a cigány nyelv romlását, illetve a nem helyes nyelvtaniságot illető észrevételek mögött inkább a cigány nyelv felett érzett aggodalom lehet, hiszen azt is megjegyzi, hogy a nyelvek folyton változnak – amiből az következne, hogy sem nem „javulnak”, sem nem „romlanak”.

ERDŐS, 1959 felsorol néhány jellemzőt, amelyekben a kárpáti cigány (romungró, centrális dialektus) és az oláh cigány különböznek, utalva néhány, az oláh cigány változatokon belüli eltérésre. Alább azokat a jegyeket vesszük számba, amelyeket ERDŐS, 1959 konkrétan is megemlíti, és amelyek az oláh cigányon belüli különbségekre világíthatnak rá. Tulajdonképpen az összes, tárgyalt jelenségnél két csoportot különít el, ezek az oláh cigány törzsek java része (lovári, colári, kelderás, cerhári, másári, kherári, bugári, csurári, drizári), valamint a fentebb már említett, négy eltérő változat (fodozóvo, romano rom, patrinári és bodóca). A könnyebbség kedvéért az első csoportra A, a másodikra B csoportként fogunk utalni az alábbiakban.

1. A *na* és a *či* tagadósók. Ezekről az derül ki, hogy az A csoportban a *či* használatos a kijelentő módú igék előtt, a B csoportban ebben a pozícióban is *na* áll, hasonlóan a kárpáti cigányhoz.

2. A /čh/ és a /dž/ affrikáták. Ezek frikatívaként (/š/, /ž/) jelennek meg az A csoportban és affrikataként a B

6 A mű újabb kiadásokban 1969-ben és 1979-ben is megjelent.

7 Természetesen Erdős Kamill maga is bevallja, hogy nem nyelvész, hanem etnográfus. Nagyra értékelhetjük tehát, hogy ennek ellenére igen sokat tudhatunk meg a tanulmányból a magyarországi cigányok által beszélt nyelvekről, a cigányról és a beásról.

csoportban. Az északi oláh cigány dialektusokra egyébként a frikatíva jellemző, vö. BORETZKY, 2003 (kárpáti cigány *džanél* ~ oláh cigány *žanél* 'tud').

3. A *s/h* váltakozás. Ez az egyébként a nemzetközi szakirodalomban is kiemelten vizsgált jegy (ld. jelen tanulmány 1. fejezetét) több helyen is előkerül. A létige E/3. jelen idő kijelentő módú alakja ugyancsak az A és B csoportok közötti választóvonal mentén *si*, illetve *hi*, illetve más helyen azt írja, hogy a négy eltérő dialektusban minden személyben /h/ jelenik meg. Az *s/h* váltakozást mindezen túl részben részjelenségekre, részben törzsekre lebontva is megnézi.

a) A másáriban bizonyos pozíciókban /x/ jelenik meg a /s/ helyén, például *lexkí romní* 'az ő felesége', vagy *žanéx vužéx romanés* 'tisztán beszélsz cigányul', a helyett, hogy *žanés vužés romanés*;

b) a kheráriban és a cerháriban megmarad az /s/;

c) a coláriban a /x/ jelenik meg mindenhol.

4. A 'hány, mennyi' jelentésű kérdőszó az A csoportban *sode*, a B csoportban *katji* (míg a kárpáti cigányoknál *kitji*).⁸

A fentebb felsorolt jegyek közül az 1. és a 2. alapján, jelen ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a B csoportba sorolt törzsek által beszélt változatok leginkább átmeneti dialektusok lehetnek, bár ezek természetéről, jellegéről ugyancsak keveset tudunk. Ezt támasztja alá ugyanakkor a gurvári átmeneti jellege, és hogy a B csoport egyik tagja, a fódózóvo más helyütt megegyezik a gurváival.

A 3. jegy MATRAS, 2005 magyarázata szerint vélhetően a korai cigányból fennmaradt variációs jelenség, és egy elég jól körülhatárolható földrajzi zónában a /h/ vált dominánssá olyan pozíciókban, ahol másutt az /s/. A /h/-t használó változatok közé esne szerinte például a cerhári és a gurvári, mint az oláh cigány és a centrális átmeneti dialektusai. Ez szintén azt támasztja alá, hogy a B csoportba tartozó változatok valószínűleg leginkább átmeneti változatoknak tekinthetők.

A 4. jeggyel kapcsolatban az általunk gyűjtött adatok árnyaltabb képet mutatnak. Mind a *kitji*, mind a *katji* ugyanis megjelennek az A csoport dialektusaiban is, például a lováriban, ami arra enged következtetni, hogy a variáció legalábbis más természetű is, nem csupán törzsi jellegű.

Terepmunkánk során sikerült magukat másárinak, illetve drizárinak mondó beszélőkkel is interjúkat készítenünk. Az adatok tovább árnyalják a Magyarországon beszélt északi oláh cigány változatokról eddig meglevő képet.

1. A szóvégi magánhangzó lekopása. A 'fiú' jelentésű szó például ezekben a változatokban *šāv* alakban jelenik meg, és nem pedig *šāvó* alakban. Bár eredendően feltételeztük, hogy ez esetleg olyan jegy lehet, amely a különféle törzsek nyelvváltozatai között eligazít, az adatainkból az derül ki, hogy bár a magukat lovárinak valló beszélőknél csak a *šāvó* alak fordult elő, a másári és drizári beszélőkre pedig a *šāv* alak volt jellemző, a drizári beszélőknél ez nem egységes, ott ugyanis a *šāvó* és a *šāv* alakok egyaránt megjelennek.

2. A mutató névmás kezdő hangja. Ez az északi oláh cigányban leggyakrabban /k/ (vö. BORETZKY, 2003), például *kadala* 'ezek'. BORETZKY, 2003 a /g/ kezdő magánhangzót a déli oláh cigány dialektusokra tartja jellemzőnek, bár egy romániai kelderás változatot ő is talált, ahol /g/ jelenik meg ebben a pozícióban. A mi adatainkból ugyanakkor kiviláglik, hogy egyes másári és drizári beszélők ugyancsak így mondják, tehát például *gadala* 'ezek'. Ez azt támasztja alá, hogy az északi oláh cigány beszélők által használt alakok nem olyan egységesek, mint azt eddig feltételeztük, viszont továbbra is kérdés, hogy hol húzható meg a választóvonalak.

3. A mediális igék ragozása jelen időben. Vegyük példának az adatainkban előforduló *ternjó-* 'megfiatalodik' igét. Ennek E/1. jelen idő kijelentő módú alakja a lovári beszélőknél általában *ternjuváv*. A másári és drizári beszélőknél ugyanez az alak gyakran *ternjáv*, sőt a *ternjól* alternatívájaként megjelent a szintén mediális képzővel ellátott, azonos jelentésű *ternajv-* E/1. jelen idő kijelentő módú alakja *ternajvón* formában.

4. Összefoglalás

A cigány dialektusok osztályozása máig nem egységes a szakirodalomban. A dialektusokat genetikai alapon besoroló megközelítésnek, illetve a földrajzi diffúziós modellnek egyaránt megvannak az előnyei és a hátrányai. Magyarországon a dialektusok szétválasztását tovább nehezíti, hogy a különböző szociológiai és demográfiai felmérések nyelvészeti szempontból nem elég körültekintőek, ezért a belőlük kiszűrhető adatok nem elég megbízhatóak. A magyarországi oláh cigány változatokkal kapcsolatban még bonyolultabb a helyzet, hiszen az ERDŐS, 1959 által vázolt törzsek, amelyek állítása szerint egy-egy nyelvváltozatnak is

⁸ Van még egy tárgyalt jegy, a *svá* megjelenése bizonyos pozíciókban az /e/ helyén, amely a másári, kherári és colári törzseknél általános Erdős 1959 szerint. Kellő adat híján erre jelen dolgozatban nem térünk ki.

megfelelnek, java része vagy nem, vagy nem eléggé dokumentált. Az általa leírt jegyek alapján azt sejthetjük, hogy egy részük az oláh cigány és a centrális dialektuscsoportok között képez átmenetet. Az újabb, saját gyűjtésű adatok alapján az is látszik ugyanakkor, hogy a variáció olyan jellegű és mértékű, hogy kérdés, vajon a törzsek, amennyiben még tényleg fellelhető mindegyik, mennyire különíthetők el nyelvi tekintetben egyértelműen egymástól.

IRODALOM

- ACKERLEY, Frederick J. (1932): A Lovari vocabulary. *Journal of the Gypsy Lore Society*, third series 11. 124-187.
- BAKKER, Peter és Yaron MATRAS (1997): Introduction. In: Yaron Matras, Peter Bakker és Hristo Kyuchukov (szerk.): *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. VII-XXX.
- BODNÁROVÁ, Zuzana (2013): Overview of Vend Romani in Hungary. In: Barbara Schrammel-Leber és Barbara Tiefenbacher (szerk.): *Romani V. Papers from the Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Grazer Romani Publikationen, Graz. 29-41.
- BOREZKY, Nobert (1994). *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- (1999): Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani-Dialekten. Mit einem Kartenanhang. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- (2003): Die Vlach-Dialekte des Romani. Strukturen – Sprachgeschichte – Verwandtschaftsverhältnisse – Dialektkarten. Harrassowitz, Wiesbaden.
- (2007): The differentiation of the Romani dialects. *Language Typology and Universals* 60 (4). 314-336.
- CECH, Petra és Mozes F. HEINSCHINK (1999): *Basisgrammatik. Arbeitsbericht 1a des Projekts Kodifizierung der Romanes-Variante der österreichischen Lovara* (hrsgg. von Dieter W. Halwachs). Verein Romano Centro, Bécs.
- ELŠÍK, Viktor és Yaron MATRAS (2006): *Markedness and Language Change. The Romani Sample*. Mouton de Gruyter, Hága.
- ERDŐS, Kamill (1958): A magyarországi cigányság. *Néprajzi Közlemények* 3. 152-173.
- (1959): A Békés megyei cigányok. *Cigánydialektusok Magyarországon*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- GILLIAT-SMITH, Bernard J. (1915): A report on the Gypsy tribes of North East Bulgaria. *Journal of the Gypsy Lore Society*, new series 9. 1-55, 65-109.
- HAVAS, Gábor (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 61-140.
- HUTTERER, Miklós és MÉSZÁROS György (1967): *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KAUFMAN, Terrence (1979): Review of Weer Rajendra Rishi, *Multilingual Romani Dictionary*. *International Journal of the Sociology of Language* 19. 131-144.
- KEMÉNY, István és JANKY Béla (2003): A 2003. évi cigány felmérésről – népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* 8:10. 64-76.
- LANDAUER, Attila (2009): Adalékok a beás cigányság korai történetéhez. In: Landauer Attila és Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem Gazdasági és Társadalomtudományi Kar – Cigány Néprajzi és Történelmi Egyesület, Gödöllő. 79-95.
- MATRAS, Yaron (2005): The classification of Romani dialects: A geographical-historical perspective. In: Barbara Schrammel, Dieter W. Halwachs és Gerd Ambrosch (szerk.): *General and applied Romani linguistics: Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Lincom Europa, München. 7-26.
- (2010): *Romani in Britain. The Afterlife of a Language*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MIKLOSICH, Franz. 1872-80. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*. Karl Gerold's Sohn, Bécs.
- POBOŹNIAK, Tadeusz (1964): *Grammar of the Lovari dialect*. (Prace komisji orientalistycznej 3). Państwowe wydawnictwo naukowe, Kraków.
- SZALAI, Andrea (2007): Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 20-51.
- TÁLOS, Endre. (2001). A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin, Csongor Anna és Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Eötvös Loránd Tudományegyetem – Iskolafejlesztési Alapítvány – Oktatási Minisztérium, Budapest. 317-324.